

N. Szabó József

Tisztogatások a magyar felsőoktatásban (1945—1946)

A Horthy-rendszer nemcsak a tudósok erkölcsi megbecsüléséről gondoskodott, hanem arra is ügyelt, hogy az elit társadalmi helyzetének megfelelő szinten éljen. A hatalom ugyanakkor preferenciákat fogalmazott meg, melyeket az egyetemek és más állami tudományos intézmények sem tudtak visszautasítani. Az autonómia sok mindentől megvédte a felsőoktatást és a Magyar Tudományos Akadémiát, de a redistribúció itt is érvényesítette hatását. A hatalmi elithez közel állók jobb pozícióba kerültek, mint a másként gondolkodók. Baloldaliak (nem csak kommunisták) nem lehettek a formális egyetemi-tudományos élet részeseivé, ezért számos kiváló képességű kutató politikai és vallási okok miatt emigrációba kényszerült. Ebben a korszakban hagyta el az országot több későbbi világhíresség. Sok tehetséges ember a hivatalos tudományosságon kívül rekedt, mert a tudománypolitika sem a tudományukat, sem személyiségüket nem támogatta. A tudománypolitikai preferenciák miatt a magyar tudományos életben — a fejlett országokban és az új tudományos tendenciákhoz viszonyítva — korszerűtlen elemek is megtalálhatók voltak. A világszínvonalat jelentő, iskolát teremtő tudósok mellett a nagy többség — nemzetközi összehasonlításban — közepes színvonalon állt. Ugyanakkor szakmai-tudományos szempontból szélsőségesen alacsony színvonalon álló oktató alig volt a magyar felsőoktatásban.

A politikai szélsőjobb reprezentációja alacsony volt a tudományos elitben. A professzorok többsége a politikától független, konzervatív gondolkodású oktató volt. A politikai függetlenség ellenére több professzor a politikai élet részesevé vált, mert a kétkamarás parlament felsőházában az egyetemek és az MTA képvisellel rendelkeztek. Felsőházi tagságra — az esetek többségében — az intézmény tudományosan nagy presztizsű professzorát és nem a hatalom potenciális kiszolgálóját küldte. Voltak olyan tudósok is, akik kormányzati szerepet vállaltak, de a hatalomban résztvevők többsége szakmai-tudományos kvalitása alapján kapott megbízást. A szakértelem miatt a politikába „beemelt” tudósok mellett természetesen előfordultak közepes vagy gyenge kvalitású egyének is, akik a hatalomnak tett szolgálataiknak köszönhették „tudományos” karrierjüket.

Rendszerváltozások idején a különböző elit-csoportok között a legbonyolultabb helyzetben a társadalomtudósok vannak. Konvertibilitásuk azért is rosszabb más szakmai-tudományos elit csoportokénál, mert tevékenységükben erősebb a politikai-ideológiai elem. Gyökeres politikai változások idején ezért nemcsak a tudományos teljesítményüket érheti kritika, hanem politikai-ideológiai „elkötelezettségüket” is megvizsgálhatják. A magyar társadalomtudományi elit a Horthy-rendszer bukása után nagy kihívás elé kerül. Kihívás éri a politikai rendszerváltozás, az egyetemi és tudományos élet modernizálása miatt, továbbá a két világháború között mellőzött kutatók részéről is, akik jogot formáltak arra, hogy ők is a tudományos elitbe kerüljenek.

Támadás a régi elit ellen

Igazolás az egyetemeken

Az 1945-ös rendszerváltás nagy dilemmája az előző hatalommal összefonódott elit megítélése volt. Nemcsak az okozott gondot, hogy milyen szempontok alapján történjen meg a felelősségrevonás, hanem az is, hogy kik legyenek az ítélkezők. Az évszázadok óta autonóm egyetemek problémáikat — az esetek többségében — saját keretük között oldották meg. A háború után Magyarországon azonban kérdés volt, hogy a múlt feltárása csak az elit belső ügye legyen-e, vagy abban kívülről, esetleg a politika részéről is részt vegyenek. Mivel a felülvizsgálatra a csoportnak az előző rendszerhez, illetve a fasizmushoz való viszonya miatt került sor, a probléma kezelése nem volt függetleníthető a hatalomtól. Az elitnek a demokráciába való átvétele, illetve integrálása a csoport igazolásával kezdődött.

Az igazolások alapvető célkitűzésével nemcsak a demokratikus pártok, hanem az átalakulást akaró tudósok is egyetértettek. *Szent-Györgyi Albert* a *Szabad Népből* 1945. április 1-jén adott nyilatkozatában egyértelműen megfogalmazta, hogy a kultúra örökeiről el kell távolítani a fasizmus képviselőit és „a szellemet béklyó nélküli szabad szárnyalásra kell bocsátani”. Az igazolások módja körül azonban vita bontakozott ki, aminek különös jelleget az adott, hogy a bukott Szálasi-rendszer után volt Magyarország, amelyben durván megsértették az egyetemek függetlenségét.

Az igazolásokat az oktatók közül sokan az autonómia megsértésének tartották. Az egyetemek és a *Teleki Géza* vezetése alatt álló Vallás és Közoktatási Minisztérium az önkormányzat keretén belül szeretné volna befolyásolni az igazolásokat.¹ A kérdés kényes volta, valamint az egyetemeken perspektivikusan kialakítandó befolyás miatt egyetlen párt sem kérdőjelezte meg közvetlenül az autonómiát. A problémát a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai a Budapesti Nemzeti Bizottság harmadik ülésén, 1945. április 18-án vitatták meg.

Az elnöklő *Szakasits Árpád* szerint nem szabad hozzájárulni az autonómiához, indítványozta azonban egy albizottság kiküldését, amely érvényesíti a nemzeti bizottság szempontjait is. Az ugyancsak szociáldemokrata *Ries István* viszont az autonómia felfüggesztését javasolta egy évre, amíg az igazolások lezajlanak. A parasztpárti *Farkas Ferenc* szerint nem az autonómiát kell korlátozni, hanem az igazoló bizottságot kell odaküldeni. A bizottságban azonban ne a politikai, hanem a tudományos szempontok legyenek a mérvadóak. A

kommunista pártot képviselő *Széll Jenő* megítélése szerint a professzorok közül csak keveset távolítana el az igazoló bizottság. Végül a Budapesti Nemzeti Bizottság úgy döntött, albizottságot küld ki, melynek tagjai *Supka Géza*, *Ries István*, *Széll Jenő*, *Némethy Jenő* és *Kovács Imre*, valamint *Beér János* tiszti főügyész. Ez az albizottság dolgozta ki azokat a módozatokat, amelyekkel az autonómia érvényben tartása mellett is érvényesülnek a BNB szempontjai az egyetemi igazolásoknál.²

Mivel az MNFF pártjai az igazolásoknak ezzel a formájával egyetértettek, a problémát többé nem is vitatták. A Magyar Kommunista Párt lapja viszont helyt adott az autonómiával kapcsolatos aggályokat megfogalmazó véleménynek is. A Szabad Nép május 17-i száma közölte *Ádám Lajos* sebészprofesszor nyilatkozatát. Az autonómia „arra való — mondotta —, hogy a tudományos meggyőződés függetlenségét és szabad függetlenségét biztosítsa. Ez a hivatás egybevághat a demokrácia általános célkitűzéseivel, de nem lehet az autonómiát úgy értelmezni, hogy az a fasiszták és a reakciós elemek védelmét szolgálja.”

Az autonómia létjogosultságával kapcsolatban több kétely fogalmazódott meg *Kemény Gábornak* az oktatási reformról készült tervezetében. A kommunista oktatáspolitikus úgy látta, hogy a múltban a szabad kutatások érdekében kívánták az egyetemek az autonómiát. Ha azonban a demokratikus fejlődés erkölcsi kényszere alatt nemcsak a professzorok, hanem negyedszázad tanításának szellemét és lényegét is vizsgálat alá vesszük, az egyetemi autonómia nyílt kérdés marad.³ *Kemény* még nem mondta ki az autonómia megszüntetésének szükségességét, de adott formájában megkérdőjelezte annak jogosságát. A kommunisták eltérő autonómia-értelmezése nem vezetett konfliktushoz a pártok között, mert a konkrét igazolási gyakorlatban az MKP nem volt radikálisabb, mint a többi párt.

Az igazolások először a Pázmány Péter Tudományegyetemen kezdődtek meg 1945. március 7-én. A Bölcsészettudományi Karon működő bizottság 319 személyt igazolt, egy tanárt állásvesztésre, kettőt nyugdíjazásra, nyolcat pedig fellebbezésre ítélte.⁴ *Kornis Gyulát* az igazoló bizottság nyugdíjazta, de a professzor fellebbezésére a Népbíróóság az elsőfokú határozatot megsemmisítette és *Kornist* a közszolgálatban való meghagyása mellett megfeddte.⁵ *Baráth Tibor* egyetemi tanárt és *Csánki Dénest*, a Szépművészeti Múzeum főigazgatóját állásából felfüggesztették.⁶ Más elitcsoportokkal — mindenekelőtt az orvosokkal — összevetve a humán tudományok képviselői között az igazoló bizottságok viszonylag kevés esetben mondták ki a súlyosabb ítéletet.

A pártok többször a sajtón keresztül nyilvánították ki véleményüket és ezáltal próbálták az igazolásokat befolyásolni. A különböző világnézetű és politikai felfogású pártok között a szellemi elit bizonyos képviselőinek megítélésében lényeges eltérés nem volt, mert a felsőoktatás demokratizálásával alapvetően minden koalíciós párt egyetértett. Sajtójuk több esetben hozzájárult a demokratizáláshoz, de túlzó vélemények is elhangzottak. Ilyen volt például a Független Kisgazdapárt hivatalos lapjának, a Kis Újságnak április 25-i száma, amelyben *Fettich Nándor* igazolásáról volt szó. A cikk elismerte ugyan a Nemzeti Múzeum főigazgatójának tudományos felkészültségét, nemzetközi hírnevét, de eltávozását kérte állásából, mert megítélése szerint 1941-től a nácizmus, 1944-ben a nyilasok kiszolgálója volt. Emellett követelte még a kisgazdapárti lap

Hóman Bálint és Baráth Tibor megbüntetését és a fasiszmus idején kompromitálódott tanárok eltávolítását a germanisztikai tanszékről.⁷

Sokszor nem kellően differenciált támadások és vádak is érték a szellem-tudományok képviselőit. *Molnár Erik Mályusz Elemért* fasiszta történelemhamisítónak bélyegezte, mert „a népi-nemzeti fogalmának” a magyar történetírásba való átvételével olyan nemzetfogalmat propagált, amely harci eszközzé vált Németország számára Magyarországgal szemben.⁸ A szociáldemokrata sajtó a budapesti tudományegyetem két professzora, *Dékány István* és *Mályusz Elemér* ellen indított támadást. Dékány ellen az volt a vád, hogy a Szálasi-érában előadást tartott a Bosnyák-féle „Zsidókutató Intézetben”. Mályuszt pedig az „Egyedül vagyunk” című lap szerkesztésével vádolták.⁹ Mályuszt a Független Kisgazdapárt lapja is kritizálta. A legsúlyosabb vádak a Kis Újság részéről azonban *Domanovszky Sándort* és *Hajnal Istvánt* érték. A lap szerint Hajnal tíz éve náci szellemben adta elő a középkori egyetemes történelmet, Domanovszky pedig pártfogója volt két hírhedt nyilas történésznek: Baráth Tibornak és Mályusz Elemérnek.¹⁰

A Nemzeti Parasztpárt 1945. április 28-án a Szabad Szóban reagált a Hajnal István és Domanovszky Sándor ellen kibontakozott sajtókampányra. *Erdei Ferenc* szerint is szükség van a tudomány német és fasiszta szellemű képviselőitől való megtisztításra, de súlyos és durva hiba történt Domanovszky és Hajnal munkásságának megítélésében. A NPP vezető politikusa cikkében megvédte Domanovszky és Hajnal professzorok tudományos tevékenységét és visszautasította a vádakot. Másnap a Népszava reagált Erdei Hajnal Istvánt és Domanovszky Sándort védelmébe vevő írására.

A szociáldemokrata lap is negatívan ítélte meg Hajnal István munkásságát. A Népszava a történész egy, Marxtól 1942-ben elmondott szemináriumi előadását róta fel, melyben Marxról azt mondta, hogy elmékedése a felületen mozog, és hogy állandóan gazdasági fogalmakkal dolgozik. Támadta azért is, mert Marx Comte-ot és Spencert nem olvasva kritizálta őket és még azért a kijelentéséért, hogy a marxizmust „csak a német zsidóság tette magáévá”. Az SZDP hivatalos lapja a fenti hibákat nem tartotta égbekiáltónak, de mégis azon az állásponton volt, hogy az új ifjúság szellemének művelésére talán mégsem Hajnal professzor a legalkalmasabb.¹²

A minősítésekkel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy Mályusz Elemér az egyik legkiválóbb magyar történész, akinek jelentősek voltak a közép- és újkori magyar történelemre vonatkozó kutatásai. Nem fogadható el a Hajnal István ellen emelt vád sem, mert Hajnal István munkásságában főleg az összehasonlító írástörténet problémáival, a technikai fejlődés társadalmi összefüggéseivel, a szociológia és a történettudomány kapcsolatával, valamint a magyar politikatörténet egyes kérdéseivel foglalkozott. Domanovszky Sándor, a nemzetközileg elismert agrár- és művelődéstörténész mindig gondosan adatszerű szakirodalmi munkássága során főleg a magyar történelem középkori forrásaival foglalkozott. Felsőházi tagságra is szaktudományos munkássága alapján jelölte 1939-ben a budapesti tudományegyetem. Dékány István megítélésénél tudni kell, hogy nem volt fasiszta, hanem eklektikus gondolkodó, aki a „spekulatív” társadalomfilozófiai kategóriákon alapuló rendszert szerkesztve művelte a polgári szociológiának a német „szellemtudományos” ihletésű irányát. Hóman Bálint is színvonalas kutató volt. Történeti munkáiban a pozitívizmus, majd a szellem-

történet szemléletét és módszereit követte. Politikusi, illetve kultúrpolitikai tevékenysége valóban hozzájárult a szélsőjobb magyarországi térnyeréséhez. Baráth Tibor a VKM egyetemi ügyosztály vezetőjeként szerepet játszott az egyetemek Németországba telepítésében.

Július 12-én a Jog- és Államtudományi Karon is elkezdődtek az igazolások. A bizottság igazoltnak jelentette ki *Szladics Károly*, *Navratil Ákos* és *Moór Gyula* akadémikusokat. *Angyal Pál* ügyében nem hozott döntést, mert az idős professzor már régen nyugdíjban volt. A nemzetközi jog tanárának, *Gajzágó Lászlónak* és a kereskedelmi jog professzorának, *Kunz Ödörnek* ügyében további bizonyítást rendelt el. *Tomcsányi Mór*iczt, a közigazgatás tanárát a bizottság kényszernyugdíjazásra ítélte, mivel mint felsőházi tag semmit sem tett az alkotmánysértő törvény ellen.¹³ A népellenesség fogalmának nem egzakt meghatározásával magyarázható, hogy egyes professzorok — a JAK-on például *Gajzágó*, *Kunz* és *Tomcsányi* — igazolásával a bizottságnak fenntartása volt, illetve negatív döntést hozott, holott az elítéltek mint a tudományos elit képviselői részesültek politikai elismerésben és ebben a minőségükben kötöttek kompromisszumot a hatalommal.

Az egyetemi igazolásokkal kapcsolatos eljárások során más súlyos tévedések is történtek. Nem tisztázott vádak alapján vették őrizetbe Debrecenben *Hankiss János* professzort, a Francia Intézet vezetőjét. A francia kultúra és tudomány kiváló ismerőjével szemben az volt a vád, hogy szabadegyetemi igazgatósága idején a hitleri Németországgal keresett kapcsolatot, fasiszta folyóiratokat járattott és tagja volt a Sztójay-kormánynak.¹⁴ Valójában *Hankiss János* széles körű tevékenységet fejtett ki a magyar és a nemzetközi irodalomtudomány kapcsolatai kiépítése érdekében. Az első, Budapesten 1931-ben megtartott Nemzetközi Irodalmi Kongresszus szervezője, az 1935-ös amszterdami és az 1939-es lyoni konferencia igazgatója. Politikai tisztséget vállalt, de nem a Sztójay-kabinetben, hanem az angolszászokkal kapcsolatot kereső *Kállay Miklós* kormányában.

A humán tudományok művelői között Debrecenben *Hankiss* mellett *Szabó Dezső* ellen bontakozott még ki támadás. Az igazolások után azért tüntetett a diákok egy része, mert az igazoló bizottság nem marasztalta el a történeész professzort. Azzal vádolták *Szabó Dezsőt*, hogy nem képes a kor szellemében vezetni az egyetem történelmi intézetét. Hasonló álláspontot képviselt *Szabó Dezsővel* kapcsolatban a Tiszántúli Népszava is. *Szabó Dezső* elleni támadás súlyát egyrészt csökkentette, hogy a professzornak a középkorkutatás területén elért eredményei országosan jegyzettek voltak, másrészt az is mérsékelte a további támadásokat, hogy *Szabó Dezső* az MKP vezető ideológusának, *Révai Józsefnek* volt a gimnáziumi történelemtanára.

A tudományos elit — benne a társadalomtudományi elit — és a hatalom sajátossága volt 1945-ben, hogy az új rendszer demokráciát kívánt megvalósítani, aminek természetes követelménye volt a fasiszta maradványok felszámolása. A demokrácia ugyanakkor olyan berendezkedés, amelyet egyetemes értékek és normák határoznak meg, ahol bizonyos kereteket a rendszer lényegéből következően nem lehet átlépni. Amennyiben ez mégis bekövetkezett, az a demokrácia kezdeti, embrionális állapotával, a politika és a tudomány nem megfelelő értelmezésével, a tudósok múltjának nem kellő ismeretével ma-

gyarázható. A pártoknak a tudósokkal kapcsolatos állásfoglalását több esetben nem az elvi szempontok, hanem a hatalmi érdekek határozták meg.

Egyetemi béli listák

A parlamenti választások után a politikai pártok felfogása a tudományos elit megítélését illetően is erősen differenciálódott. A két agrárpárt részéről további eljárásokat nem kezdeményeztek. A munkáspártok ugyanakkor szigorításokat sürgettek, mert úgy ítélték meg, hogy az egyetemek átalakítása — és a pozíciók javulása — az igazolások során nem a népi demokratikus átalakulás követelményeinek megfelelően alakult. A Szociáldemokrata Párt lapja több társadalomtudós ellen sajtóhadjáratot indított. A *Népszava* 1946. március 10-én támadást intézett Halasy Nagy József és Kosáry Domokos ellen. A szociáldemokrata lap szerint *Halasy Nagy József* „Mai politikai rendszerek” c. munkája a nemzetiszocializmust dicsőítette. *Kosáry Domokost* pedig „Magyar történet” c. könyvének szelleméért vádolta.¹⁵

A szociáldemokrata támadás hitelét csökkentette, hogy mindkét társadalomtudós kiváló szakember volt. Halasy Nagy József filozófus és a történettudományban élvonalbeli Kosáry Domokos munkásságát a tudományos közösség nagyra becsülte. A *Népszava* március 21-i száma pedig *Országgh Lászlóval* szemben lépett fel kritikusan, mert nem értett egyet azzal a döntéssel, amely a távozó Yolland Artúr helyett Országgh Lászlót akarta a budapesti egyetem angol tanszéke élére kinevezni. A kiváló irodalmár és nyelvész ellen azt a vádat emelték, hogy büszke volt sváb származására és hogy végig kitartott a németek mellett.¹⁶

A Magyar Kommunista Párt a kevésbé eredményesnek tartott igazolások után a béli listázástól a baloldal, különösen a kommunista pozíciók javulását remélte az egyetemeken. Az Értelmiségi Bizottság 1946. július 11-i ülése a béli lista kérdését is tárgyalta, és úgy döntött, hogy felszólítja az összes értelmiségi szakszervezetet, hogy készítsen személyes javaslatokat a béli listázással megüresedő pozíciókra.¹⁷

Augusztus elején pedig a Magyar Kommunista Párt Tudományos Bizottsága készített javaslatot a tudományegyetemi béli lista ügyében.¹⁸ Az elkészített javaslatok nem állnak rendelkezésünkre, de részben helyettesíti ezt az, hogy az MKP nyilvánosan is állást foglalt a Szabad Népből. A párt nem volt megelegedve a béli listával, illetve eredményeivel. Augusztus 15-én „Igazi tisztogatást az egyetemeken” c. cikkében a kommunista lap megfogalmazta azt az álláspontot, hogy a sikertelen igazolási eljárás után a tisztogató bizottságokra vár a feladat, hogy eltávolítsák az oda nem való tanárokat.

Az MKP szerint nincs szükség az egyetemen Schwarz Elemérre, Gerevich Tiborra és Kornis Gyulára. Schwarz Elemér német professzor eltávolítását nemcsak múltbeli jobboldali németbarát szerepe miatt tartotta indokoltnak, hanem azért is, mert véleménye szerint az angolszász—szovjet szellemi orientáció idején nincs szükség két német tanszékre. Gerevich Tibor művészettörténész tudományos munkásságát elismerte, de mivel Gerevich a múltban az olasz fasizmus propagálója volt, ezért el kell távolítani. Az MKP leginkább Kornis Gyula elbocsátását sürgette. Kornist a Horthy-rendszer szellemi képviselőjének tartotta az egyetemen, mert a múlt rendszerben mint parlamenti

elnök döntő politikai befolyásra tett szert, továbbá része volt a szegedi gondolat kidolgozásában, a német—olasz külpolitikai orientáció kialakításában és a szovjetellenességben.¹⁹

A Magyar Kommunista Pártnak a német tanszék vezetőjével kapcsolatos álláspontjánál nem vonatkoztathatunk el attól, hogy a második világháború szörnyűségeiből a német fasizmus embertelensége váltotta ki a legerőteljesebb visszahatást. A kiváló nyelvész, Schwartz Elemér megítélésénél azonban tudományos és oktatói munkáját kellett volna mérlegelni. Gerevich Tibor és Kornis Gyula szintén magas szinten művelték szakmájukat. A Magyar Kommunista Párt számára valószínűleg Gerevich kultúrpolitikai tevékenysége, a magyar—olasz kapcsolatok ambicionálása volt kompromittáló. Meg kell jegyezni, hogy kultúrdiplomáciai munkásságában fontos szerepet játszott a római Magyar Akadémia létrehozása. Kornis Gyulánál sem a filozófus szakmai kvalitása, hanem kultúrpolitikus ténykedése volt a bélistázási szempont. Kornis filozófiai nézeteit az eklekticizmus jellemezte, eszméiben ötvöződtek az újkantianizmus, az értékfilozófia és a szellemtörténet tanai. A kommunista kezdeményezést az inspirálhatta, hogy Kornis a két világháború közti időszak egyik vezető kultúrpolitikusa és ideológusa volt. A népi demokratikus forradalom felgyorsítását akaró MKP számára ezért egyetemi tanárként elfogadhatatlanokká váltak.

A Szociáldemokrata Párt az egyetemi bélistázást általában nem tartotta megfelelőnek. Túl liberálisnak vélte, úgy ítélte meg, hogy egy radikális bélistával meg lehetett volna oldani a problémákat. A Népszava különösen elítélően írt a bölcsészkar bélistázásáról. A bélistázás sikertelensége miatt a szociáldemokrata lap kijelentette, hogy ezentúl nem lesz türelmes. Ezért követelte, hogy az egyetemről önként távozzanak azok, akik nem valók oda és adják át a helyüket az alkalmasabb és odavalóbb embereknek.²⁰

A munkáspártok részéről a társadalomtudományi elit elleni támadás egyértelműen bizonyítja, hogy az MKP és az SzDP a felsőoktatás és az egyetemi rendszer átalakítását nem szakmai, hanem politikai szempontok alapján kívánta végrehajtani. A II. világháború után a tudományos elit megítélése érdekében lényeges különbséget kellett volna tenni a neokonzervatív Horthy-rendszer és a totalitárius Szálasi-rezsim között. Az árnyalt megközelítés érdekében a Horthy-korszakot is több szakaszra kellett volna bontani, ami az elit eltérő szerepvállalását és felelősségét is differenciálta volna. Egyes helytelen megítélések, a tudományos elit múltjának nem megfelelő értelmezése ezért visszafordíthatatlan, csak napjainkban korrigált folyamatot indított be. Az elithez való viszony szélsőségessé akkor vált, amikor egyes politikai erők olyan tudományos elit kialakítására törekedtek, amelyek elsődlegesen az érintett pártok legitímációs céljait szolgálják. Az így kitermelt „elit” azonban nem a tudományt, hanem a hatalmat szolgálja.

Az egyetemi elit új tagjai

Professzori kinevezések és új vezetők az egyetemeken

Az ország sorsáért felelősséget vállaló pártok 1945-ben a kor követelményeinek megfelelő egyetemi reformjavaslatokat készítettek. Az átalakítás megközelítően azonos értelmezése miatt az elképzelések között lényeges eltérés

nem volt. A felsőoktatás szakmai modernizálása érdekében tett kezdeményezéseknek nem volt közvetlen politikai jellege, ezért az egyetemi reformjavaslatok nem váltak konfliktusforrássá. A demokratikus átalakulás követelményeinek megfelelő felsőoktatás létrehozásában fontos állomás volt az egyetemi tanszettek kialakítása. A politikai szempontú igazolási eljárás még csak részben differenciálta a pártokat, a bélista idején azonban már konfliktusok is keletkeztek. Az új professzori kar kialakítása a szakmai és politikai szempontok párhuzamos érvényesítését kívánta.

1945 első felében csak néhány egyetemi tanári kinevezésre került sor, köztük egy társadalomtudóséra. A Debreceni Tudományegyetem politikatudományi tanszékének professzorává nevezték ki *Juhász Nagy Sándort*.²¹ Az új oktatási év megkezdése előtt az egyetemek-főiskolák többségének élére, így a társadalomtudományi karokéra is új vezetők kerültek. A debreceni Jog- és Államtudományi Kar élére *Flachbarth Ernőt* választották, a Bölcsészettudományi Kar vezetője pedig *Járdányi-Paulovics István* lett. A Pécsi Tudományegyetem Jogtudományi Kara új vezetőjének *Óriás Jánost* választották. A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem új rektora a jogfilozófus *Moór Gyula* lett, a JAK élére *Szandter Pál* került, a BTK-ra pedig *Hajnal Istvánt* jelölték. A szegedi Tudományegyetem BTK dékánja *Tóth László* lett. A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem rektora *Heller Farkas* közgazdász lett, a Közgazdasági Kar dékáni tisztét pedig *Huszár Géza* töltötte be.²²

Az újonnan kinevezett professzorok, illetve egyetemi vezetők többsége magas szakmai tudományos színvonalat képviselt és így megfelelt a felsőoktatási vezetőkkel szemben támasztott követelményeknek. Politikailag többnyire konzervatív, illetve liberális nézeteket vallottak. Azt is megállapíthatjuk, hogy az új társadalomtudományi elithez tartozó vezetők közül az intézmények több olyan professzort is megválasztottak, akik ellen különböző pártok az igazolások és a bélistázások idején politikai támadást indítottak.

A pártok az egyetemek élén, vezetésében végbement változásokat, illetve a professzori kinevezéseket többnyire az intézmények autonóm ügyének tartották. Egyedül a Szociáldemokrata Párt foglalt állást támogatólag két kinevezéssel kapcsolatban. A Népszava 1945. május 12-én örömmel nyugtázta, hogy a tudományos utánpótlás szempontjából meghatározó szerepet betöltő Eötvös Kollégium élére *Keresztury Dezsőt* nevezték ki.²³ Ugyancsak a SzDP hivatalos lapja támogatta *Moór Gyula* rektori kinevezését a Pázmány Péter Tudományegyetemre. Moórt a Népszava nemcsak a jogbölcselet nemzetközi tekintélyű kutatójának tartotta, hanem a demokratikus Magyarország szempontjából kivételes nagy értéknek is.²⁴

A Magyar Kommunista Párt Nagy-Szegedi Pártbizottságának saját felsőoktatáspolitikai és káderpolitikai elképzelései voltak. 1945 augusztusában a pártbizottság foglalkozott az egyetem helyzetével, az üres tanszékek betöltésével. A Bölcsészkaron a német tanszékre egyelőre megbízott előadót kívántak állítani, mert *Schmidt Henriket* pángermán és hitlerista propagandistának tartották. A földrajz tanszék feltöltését is időszerűnek gondolták, mert *Ferenczi István* és *Kogutowicz Károly* Németországba menekült. A francia tanszékre a Kolozsvárról visszatérő *Zsolnai Bélát* várták, gondolván, hogy *Birkás Géza* Pécsre megy, ahol korábban rektor is volt. A magyar és finn tanszék vezetői posztjára *Mészöly Gedeont* tervezték, mivel úgy értesültek, hogy *Klemm Imre Antal* Pécsre megy.

A Németországból hazatért *Banner Jánost* a régészeti tanszék éléről el kívánták távolítani, igazolása esetén béliára helyezve. Az ókor tanszéken nem terveztek változtatást, ennek vezetője *Kerényi Károly* volt, akinél a szegedi pártvezetés elismerte a nemzetközi hírű klasszika-filológusi munkásságát. A néprajz tanszékre *Bálint Sándort*, a szlavisztikaira *Hadrovics Lászlót* vagy *Kremmer Gyulát* kívánták meghívni. A filozófia tanszékről *Halasy-Nagy Józsefet* igazolták, de politikai beállítottsága miatt közérdekűnek tartották nyugdíjazását.²⁵

A szegedi kommunisták professzori kinevezésekre vonatkozó javaslata arra utal, hogy jól tájékozódtak az egyetemi tudományos életben, ugyanekkor több esetben nem voltak képesek a múlt árnyalt megítélésére, a politikai és szakelem szétválasztására, ami miatt néhány egyetemi tanár ellen megalapozatlan és igazságtalan támadás indult.

1945 szeptemberében több professzori kinevezésre is sor került, de csak egy társadalomtudósból, *Márky Hugóból* lett egyetemi tanár a Közgazdasági Karon.²⁶ 1945 október végéig hat magántanár habilitált, ebből egy-egy a közgazdasági és a jogi karon.²⁷ Az 1945 nyarán pályázati kiírásoknak megfelelően a tél folyamán több egyetemi tanári kinevezés történt.²⁸ A professzorok többsége magas szakmai színvonalon állt. Voltak közöttük politikailag konzervatív gondolkodásúak is, ám többségük humanista nézeteket vallott és antifasiszta múlttal rendelkezett. Az 1945 novemberében és decemberében kinevezett professzorok közül a tudomány kiváló művelője volt a konzervatív legitimista nézeteket valló *Molnár Kálmán*, aki a magyar alkotmányfejlődéssel és a szentkorona tanáival foglalkozott.

Varga István a közgazdaságelméletben, a konjunktúrakutatásban, valamint a statisztika terén ért el eredményeket. *Bonkáló Sándor* orosz és ukrán irodalomtörténettel, *Bolgár Elek* diplomáciatörténettel foglalkozott. Ekkor nevezték ki *Lukács Györgyöt* is. Az 1945 végén kinevezettek közé tartozott még *Csekey István*, *Személyi Kálmán*, *Schneller Károly*, *Juhász Géza*, *Turóczi-Trostler József*, *Horváth Barna*, *Balázs P. Elemér* és *Mártonyi János*.

1945-ben a munkáspártok az egyetemi tanári kinevezéseket megpróbálták közvetlenül, „békés úton” is befolyásolni. A Magyar Kommunista Párt kívánsága volt például, hogy *Lukács György* katedrához jusson. A Bölcsészettudományi Kar méltányolta a kommunista kezdeményezést, kérte a szünetelő esztétikai tanszék felállítását és annak vezetésével megbízta a nemzetközi hírű tudóst, *Lukács Györgyöt*. A Szociáldemokrata Párt *Turóczi-Trostler József* kinevezését támogatta. A kar ezt is elfogadta és a szociáldemokraták jelöltjét kinevezte az összehasonlító irodalomtörténeti tanszékre. A baloldal több jelöltjének, köztük a szakmailag középszerű *Rudas Lászlónak* a kinevezését ugyanakkor megakadályozták. 1945 októberében elvetették a marxista tanszék felállításának tervét és elutasították az Erdei Ferenc vezetésével létrehozandó szociográfiai tanszékre tett javaslatot is.²⁹

Nyilvánosan csak *Faragó László* SZDP-képviselő foglalkozott a professzori kinevezésekkel a nemzetgyűlés 1945. december 5-i ülésén. *Faragó László* a párt egyetempolitikai felfogásától eltérő véleményt fogalmazott meg. Helytelenítette, hogy politikai szempontok is szerepet játszottak a tanári kinevezésekben. Szerinte az egyetemeket vissza kell adni a szakemberképzésnek, a tudósképzésnek és az emberképzésnek.³⁰ Professzori kinevezéséért egyedül *Bisztray*

Gyulát, a VKM egyetemi ügyosztálya vezetőjét érte támadás a Szabadságban. A baloldali koalíciós lap azért támadta a szakmailag közepszerű *Bisztrayt*, mert miniszteriumi ténykedését használta fel egyetemi katedra megszerzésére. Az újság a jövőre nézve javasolta, hogy az ügyosztály élére olyan egyént állítsanak, aki nem pályázik egyetemi katedrára.³¹

1946-ban is folytatódtak a professzori kinevezések és magántanári habilitációk.³² Az újonnan katedrához jutottak között mindössze három társadalomtudós volt. *Ortutay Gyula* néprajzkutató, *Germanus Gyula* orientalista és *Szabó Árpád* klasszika-filológus. Valamennyien szakmájuk kiváló művelői.

Az egyetemi tanári kinevezéseknek nem volt különösebb sajtóvisszhangjuk. Egyes lapok csupán a kinevezés tényét közölték. A Magyar Kommunista Párt professzori kinevezésekkel kapcsolatos véleményének adott hangot *Fogarasi Béla* a *Szabad Nép* június 29-i számában. A szakmai-tudományos követelményeket hangsúlyozó Fogarasi rendkívüli fontosságot tulajdonított a politikai szempontoknak is. A kommunista tudománypolitikusnak az volt a véleménye, hogy a tanszékeket magas tudományos színvonal esetén nem szabad leépíteni még akkor sem, ha egyelőre betöltetlenek. Azt is megfogalmazta, a tanszékek fenntartása nem jelenti, hogy a kor követelményeinek meg nem felelő tanárokat is meg kell tartani. Kijelentette, el kell távolítani a tudomány és a demokrácia érdekeit veszélyeztető tanárokat és helyettük progresszív tudósokat kell alkalmazni. Az újonnan kinevezett professzorokkal szemben magas mércét állított: szerinte az új egyetemi tanároknak szakszerűség szempontjából magasan fölülte kell állniuk az eltávolított tanároknak. Fogarasi szerint a kinevezésekkel nem a tudomány leépítése, hanem az új szellemű tudomány kialakítása a cél.³³ Az MKP álláspontja az egyetemek felfogásától annyiban tért el, hogy a párt a szakszerűség és tudományosság mellett fontosnak tartotta a baloldali politikai nézetek melletti elkötelezettséget is.

A munkáspártok egyetemi befolyásának növekedését jelzi, hogy az 1946 nyarán kinevezett professzorok egy része baloldali szemléletű volt. A baloldali előretörésre utal *Fülep Lajos* rehabilitása is. A nemzetközi hírű művészettörténész a budapesti egyetem olasz tanszékének lett egyetemi tanára.³⁴ A marxista társadalomtudomány neves művelője, *Szalai Sándor* pedig a Bölcsészettudományi Kar szociológiai professzora lett.³⁵ Kiváló szakember került a Római Magyar Intézet élére: *Kardos Tibor* egyben a római egyetem magyar tanszékének professzora is lett. Az ország különböző egyetemein a társadalomtudósok közül magántanárként kerültek a tudományos életbe *Tolnai Gábor*, *Sinkovics István*, *Komlós Aladár* és *Kiss Árpád*.³⁷ A magántanári fokozat és a professzori kinevezések területén bekövetkezett változás ellenére több szakmailag kiváló, de baloldali beállítottságú kutatóból nem lett egyetemi tanár. Az MKP lapja ezért követelte, hogy kapjon katedrát *Erdei Ferenc* és *Fogarasi Béla*.³⁸

Az MTA modernizálása és a társadalomtudósok

A magyar társadalomtudományi elit egy részét ért politikai támadás mellett 1945-ben komoly kihívás éri az Akadémia átalakítása körül kialakult viták idején is. A világ tudományos életében végbement változások, valamint a természettudományok felértékelődése ismeretében a magyar természettudományi elit úgy ítélte meg, hogy a magyar és az egyetemes tendenciák nincsenek

összhangban. Úgy látta, hogy a magyar tudományos életben és az MTA-n érvényesülő preferenciák egy konzervatív, a humán tudományok fölényét megszilárdító, a fejlődést gátló állapotot próbálnak stabilizálni.

A természettudósok ezért már a tudományos élet háború utáni reorganizálódásának kezdetén, 1945 tavaszán alapvető, a természettudományok pozícióit erősítő reformokra törekedtek. Az átalakítást ambicionáló természettudósok *Szent-Györgyi Albert* és *Bay Zoltán* vezetésével a tudományos élet modernizálása központi kérdésének a természet és műszaki tudományok súlyának növelését tartotta, amivel viszont összeütközésbe került a Kornis Gyula—Moór Gyula vezette, az MTA hagyományos funkciójához és strukturájához ragaszkodó, a reformot a régi keretek között is megoldhatónak tartó humán-társadalomtudományi csoporttal.³⁹

Az 1945. május 28—30-án üléselő MTA nagygyűlésen az átalakítás igénye és Széchenyi Akadémiájának megtartására való törekvés egyaránt kimutathatók. A reorganizálódott MTA-n a szervezet felső vezetésében a társadalomtudományi elit azonban továbbra is megőrizte vezető szerepét. A testület elnökévé Kornis Gyula filozófust, főtítkárává pedig *Voinovich Géza* irodalomtörténészt választották. Az új akadémikusok beválasztása ugyanakkor egyensúlyra való törekvést tükröz, mert a természet- és társadalomtudósok fele-fele arányban kerültek be a testületbe. A humán tudományok részéről az MTA rendes tagja lett *Alföldi András* történész, *Bartók Béla* zenetudós, *Bartók György* filozófus, *Holub József* történész—jogász, *Kodály Zoltán* zenetudós, *Lazicius Gyula* nyelvész, *Moravcsik Gyula* orientalista, *Zsrai Miklós* nyelvész. A tiszteleti tagok közé választották *Bolgár Elek* diplomáciatörténészt, *Polner Ödön* jogászt, *Vámbéry Rusztem* jogászt és *Zolnai Gyula* nyelvészt. Az Akadémia levelező tagja lett: *Beke Ödön* nyelvész, *Deér József* történész, *Ember Győző* történész, *Fuchs Fokos Dávid* nyelvész, *Galamb Sándor* esztéta, *Genthon István* művészettörténész, *Györke József* nyelvész, *Horváth Barna* jogász-filozófus, *Kumorovitz Bernát* történész, *Marót Károly* klasszika-filológus, *Szászy István* jogász, *Szemere Samu* filozófus, *Theiss Ede* közgazdász, *Varga István* közgazdász, *Viski Károly* etnográfus és *Wellmann Imre* történész.⁴⁰

Az MTA új társadalomtudományi tagjaival kapcsolatosan megjegyezhetjük, valamennyien tudományterületük kiváló művelői voltak, ezért elitbe kerülésük megalapozott volt.

Az 1945. május 28—30-i nagygyűlés után a természettudományok pozíciói sokat javultak, de az osztályok száma ezután is változatlan maradt. Az MTA átalakítását sürgető csoport úgy ítélte meg, hogy a magyar tudomány problémái a régi keretek között nem oldhatók meg, és ezért a konfliktust is vállalták a humán tudományok képviselőivel. 1945. július 30-án megalakították a Magyar Természettudományi Akadémiát.

A természettudósok és a politika részéről érkező kihívásokra az Akadémia korábbi funkciójához ragaszkodó tudósok kénytelenek voltak reagálni. A humán csoport engedményekre kényszerült.

A július 1-ji összülésen Moór Gyula beszámol arról a megállapodásról, hogy az Akadémia esedékes nagygyűlésén beválasztották a III. osztályba a Természettudományi Akadémia azon tagjait, akik nem tagjai az MTA-nak, s ezután a Természettudományi Akadémia megszűnik. Az MTA III. osztályát kettéválasztják. Ezentúl a III. osztály matematikai, fizikai, kémiai, a műszaki tuda-

mányok osztálya lesz, míg a IV. osztály a biológia és az orvosi tudományok osztálya. Megegyeztek abban is, hogy a III. és IV. osztály taglétszáma egyenlő lesz az I. és II. osztály együttes taglétszámával. Közös egyetértéssel megállapodtak arról, hogy az elnöki tisztségre Kodály Zoltánt, másodelnöknek Szent-Györgyi Albertet jelölik, főtítkár pedig Voinovich Géza marad. A szervezeti reformot úgy próbálják megoldani, hogy az Akadémia tagjai számát 160-ra csökkentik, s minden szakosztálynak 20 rendes és 20 levelező tagja lesz.⁴¹

Az MTA tagválasztó és tisztújító nagygyűlésén egyhangúlag Kodály Zoltánt választották elnökké, Szent-Györgyi Albertet másodelnökké, a főtítkár ismét Voinovich Géza lett.⁴²

1946. július 24-én választották meg az új levelező és tiszteleti tagokat. A 26 levelező tagból mindössze hárman képviselték a humán tudományokat: *Bibó István* jogász—politológus, *Kerényi Károly* klasszika-filológus és *Sík Sándor* irodalomtörténész. A kilenc új rendes tag közé négy társadalomtudós került: *Búza László* jogász, *Gulyás Pál* irodalomtörténész, *Révész Imre* történész és *Laky Dezső* közgazdász. A négy tiszteleti tagot is megválasztották, köztük volt Kodály Zoltán zenetudós és Förster Aurél klasszika-filológus.

1946 nyarán az akadémiai reformmal a tudományos élet átalakításának egy fontos szakasza ért véget. 1946 őszén a politikában befejeződött egy szakasz azzal, hogy az MKP deklarálta a nép ellenségeinek a hatalomból való kiszorítását. A polgári erők fokozatos felszámolása után olyan politikai erők kerültek az ország élére, amelyek másként gondolkodtak az egyetemekről és az MTA-ról, mint a polgári értékeket valló tudósok, illetve a demokrácia talaján álló politikusok. A totalitárius rendszer kiépítésére törekvő kommunisták politikai céljaik megvalósítását elősegítő tudományos élet és felsőoktatás létrehozására törekedtek. Ebben a rendszerben azonban már nem érvényesül a tudomány szabadsága és az egyetemi autonómia. Itt már mindazokat eltávolítják, akik nem azonosulnak a kommunista felfogással.

A politika és a tudomány megváltozott helyzetét érzékelték az a természettudományi elit is, amely 1945—1946-ban még számított a baloldal, mindenekelőtt a kommunisták támogatására. 1947-től azonban már érzékelték azokat a tendenciákat, amelyek a tudományt a taktika szolgálóleányává teszik. Nem véletlen, hogy 1947-ben Szent-Györgyi Albert, 1948-ban pedig Bay Zoltán is elhagyta Magyarországot.

Az MKP hatalomra jutása után végrehajtott egyetemi és akadémiai „reform” következményeként minden az igazolások és a bélista idején kritizált, illetve megtámadott társadalomtudóst elbocsátottak állásából. A „reform” azonban nemcsak a korábban támogatott humán tudományok képviselőit érintette, hanem mindazokat a kutatókat, akik nem illeszkedtek a kommunista elképzelésekbe. Elsősorban a műszaki és természettudományok területén több kiváló kutatóból egyetemi tanár és akadémikus lett, egészében azonban az 1949 után létrejött „szocialista” felsőoktatás és Akadémia „megválogatta” ki is tartozhat az új tudományos elitbe.

JEGYZETEK:

1 *Ladányi Andor*: A középiskolai tanárképzés. Nevelésügyünk húsz éve 1945—1965. Tankönyvkiadó, 1965. 460—461. o.

2 A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945—1946. Budapest, 1975. 103—104.

- 3 Kemény Gábor: Demokratikus iskolareform. Embernevelés, 1945. szeptember—október. 1—2. 14. o.
- 4 Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945—1970. Budapest, 20. o.
- 5 Szabad Nép, 1945. október 11.
- 6 Magyar Közlöny, 1945. 31
- 7 Kis Újság, 1945. április 25.
- 8 Tiszántúli Népszava, 1945. március 22.
- 9 Népszava, 1945. április 21.
- 10 Kis Újság, 1945. április 25.
- 11 Szabad Nép, 1945. április 28
- 12 Népszava, 1945. április 29.
- 13 Népszava, 1945. július 14.
- 14 Tiszántúli Népszava, 1945. május 12.
- 15 Népszava, 1946. március 10.
- 16 Népszava, 1946. március 21.
- 17 Párttörténeti Intézet Archivuma (PTI.—Arch.) Titk. Fi. 636
- 18 PTI.—Arch. 274—24/2
- 19 Szabad Nép, 1946. augusztus 15.
- 20 Népszava, 1946. július 21.
- 21 Tiszántúli Népszava, 1945. július 25.
- 22 Magyar Közlöny, 1945. május 12.
- 23 Népszava, 1945. május 12.
- 24 Népszava, 1945. július 3.
- 25 PTI.—Arch. 274—24/2.
- 26 Magyar Közlöny, 1945. 154., 165.
- 27 Magyar Közlöny, 1945. 70., 94., 112., 160., 165.
- 28 Magyar Közlöny, 1945. 173., 175., 184., 187., 198., 203.
- 29 Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945—1970. 136—137. o.
- 30 Nemzetgyűlés Naplója I. köt. Budapest, 1946. Athenacum. 145. o.
- 31 Szabadság, 1946. február 2.
- 32 Magyar Közlöny, 1946. 75., 82., 86., 88., 95., 101., 102., 103., 105., 106., 117., 119., 120., 124., 128., 129., 130., 136., 138., 139., 145., 146., 150., 157., 183., 210.
- 33 Szabad Nép, 1946. június 29.
- 34 Szabadság, 1946. augusztus 3.
- 35 Szabadság, 1946. augusztus 24., Magyar Közlöny, 1946. 193.
- 36 Magyar Közlöny, 1946. 179.
- 37 Magyar Közlöny, 1946. 161., 168., 169., 172., 173., 183., 186., 193., 195., 197., 198., 202., 218., 220.
- 38 Szabad Nép, 1946. szeptember 7.
- 39 A problémával Tilkovszky Lóránt is foglalkozik, in: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825—1975. Főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
- 40 Tilkovszky Lóránt: in. 350. p. A Magyar Tudományos Akadémia Tagjai 1925—1975. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest, 1975. 549. o.
- 41 Népszava, 1946. július 1., Szabadság, 1946. július 4.
- 42 Szabad Nép, 1946. július 27.